

TEMATYCZNE PRZEWODNIKI ARCHIWALNE *

Jednym z podstawowych zadań archiwów jest uporządkowanie i zinventaryzowanie historycznego zasobu archiwalnego, gdyż tylko wówczas będzie możliwy dostęp do materiałów archiwalnych. Niemniej ważną funkcją archiwów jest informacja o zasobie archiwalnym, a więc publikacja inwentarzy archiwalnych prezentujących szczególnie istotne dla badań zespoły lub zbiory, przewodników po wielkich i rozbudowanych zespołach, a także po archiwach centralnych i wojewódzkich.

Dobra informacja o materiałach źródłowych, ich rozmieszczeniu i możliwościach wykorzystania jest bowiem dla historyka jedną z najbardziej użytecznych pomocy w pracach heurystycznych. Upraszcza ona i przyspiesza okres przygotowawczy w badaniach i nie tylko wpływa na jakość warsztatu badawczego, ale przynosi szybsze rezultaty w pracach konstrukcyjnych.

W ostatnich pięciu latach Naczelna Dyrekcja Archiwów opublikowała inwentarze tak cennych zespołów Archiwum Państwowego miasta Krakowa i województwa krakowskiego, jak: *Inwentarz Archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335—1802* (opr. M. Friedberg, 1966); *Inwentarz Archiwum miasta Kleparza pod Krakowem 1366—1794* (opr. Z. Wenzel-Homecka i Z. Wojas, 1968); *Inwentarz akt jurydyk krakowskich 1412—1809* (opr. W. Kolak, 1968); *Inwentarz akt sądów wyższych prawa miejskiego w Krakowie* (opr. Z. Wenzel-Homecka, 1970). Dzięki staraniom Archiwum Głównego Akt Dawnych oddano do rąk badaczy pomoc, która oscyluje między przewodnikiem po zespole a wydawnictwem źródłowym, mianowicie *Sumariusz do ksiąg Referendarii Koronnej z czasów saskich* (opr. M. Woźniakowa, 1969; cenną recenzję z I tomu tego wydawnictwa napisał Z. Wójcicki, „Archeion” t. 54, s. 216, nn.).

Poświęcić tu należy uwagę ostatnio opublikowanym tematycznym przewodnikom archiwalnym.

Katalog inwentarzy archiwalnych, który ukazał się w listopadzie 1971 r., wydawcy opatrzyli uwagą, iż jest to w zasadzie reedycja *Katalogu* pod tym samym tytułem opracowanego przez Ireneusza Ihnatowicza w 1957 r. Jednakże nowy *Katalog* reedycją swego poprzednika nie jest, chociaż czerpał z tamtego wzór i inicjatywę. Nowe wydanie, przygotowane przez innych autorów, liczy 14 311 pozycji

* *Katalog inwentarzy archiwalnych*. Na podstawie wykazów sporządzonych przez archiwa opracowały Maria Pestkowska i Halina Stebelska, Warszawa 1971, PWN, ss. 668. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.

Archiwum Państwowe miasta Poznania i województwa poznańskiego oraz jego archiwa terenowe. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Opracowanie zbiorowe pod kierunkiem Czesława Skopowskiego, Warszawa 1969, PWN, ss. 792. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.

Archiwum miasta Elbląga. Przewodnik po zespołach 1442—1945, opracowały Janina Czaplicka i Wanda Klesińska, Warszawa 1970, PWN, ss. 87. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku i Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.

Archiwum miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach 1253—1945, opracowały Teresa Węsierska-Biernatowa, Janina Czaplicka, Maria Sławoszevska, Warszawa 1970, PWN, ss. 96. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku i Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.

inwentarzy zespołów i zbiorów, podczas gdy w 1957 r. pozycji tych było niewiele ponad 5 tys. Różni się nawet forma zapisu dotycząca zespołu (zbioru), który podaje cztery elementy: numer zespołu, jego nazwę w języku polskim (jeśli był to zespół o nazwie obcej jej brzmienie podaje się na drugim miejscu w nawiasie), daty skrajne zachowanych materiałów w zespole i liczbę jednostek archiwalnych. Zrezygnowano natomiast z rubryki, która figurowała w katalogu poprzednim, mianowicie z określenia, jakim inwentarzem badacz dysponuje (ciągły lub kartkowy).

Inwentarze archiwalne zostały zgrupowane najpierw topograficznie według archiwów (archiwa centralne i archiwa wojewódzkie razem z ich archiwami terenowymi), zaś w obrębie każdego archiwum zastosowano układ rzeczowo-chronologiczny. Jako cezurę odgraniczającą akta przyjęto rok 1944/45. Układ rzeczowy inwentarzy do 1944/45 r. przewiduje następujące podgrupy: urzędy i instytucje administracji i samorządu terytorialnego, wymiaru sprawiedliwości, oświaty i kultury, instytucje kredytowe i gospodarcze, organizacje społeczne, archiwa podworskie. W części zawierającej spisy inwentarzy zasobu akt Polski Ludowej przyjęto analogiczny układ jak w części pierwszej (administracja ogólna i terenowa, sądownictwo, szkoły i instytucje o charakterze kulturalnym, gospodarka narodowa, organizacje społeczne, zbiory).

Katalog odda duże usługi użytkownikom archiwów, tym bardziej że stan informacji doprowadzono do I I 1970. Wydaje się jednak, że nie zawsze zachowano konsekwentnie przyjęty układ rzeczowy. Niewątpliwym brakiem wydawnictwa jest pozbawienie go indeksów: rzeczowego (ten najbardziej potrzebny), osobowego i miejscowości. To, że *Katalog* ma szczegółowy spis rzeczy i że inwentarze usystematyzowano w obrębie konkretnych archiwów z zachowaniem jednolitego układu rzeczowego, nie usuwa trudności przy wyszukiwaniu zespołów powiązanych ze sobą tematycznie, a poszukiwanych do konkretnego tematu, zaś rozproszonych w *Katalogu* w różnych miejscach, w zależności od tego w ilu archiwach występuje (np. inwentarze zespołów o charakterze gospodarczym konkretnej gałęzi gospodarki narodowej). Często więc poszukiwanie określonych materiałów będzie zabiegiem żmudnym, w dodatku nie dającym gwarancji czy nie przeoczono jakiejś informacji o przechowywanych w archiwach zespołach.

Byłoby również z pożytkiem dla korzystającego z *Katalogu* wyliczanie przy zespołach szczególnie rozbudowanych ważniejszych części zespołu (co ma zresztą miejsce w omawianym *Katalogu* w kilkunastu przypadkach i dobrze informuje badacza o drogach dalszych poszukiwań archiwalnych).

Szczególnie cennym wydawnictwem jest *Przewodnik po zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*. Jest on trzecim z kolei przewodnikiem po archiwum wydanym przez Naczelną Dyрекcyję Archiwów Państwowych (pierwszy z 1958 r.: *Przewodnik po zespołach Archiwum Głównego Akt Dawnych* zaprezentował w tomie I archiwa dawnej Rzeczypospolitej, drugi — wydany w 1964 r. był przewodnikiem po zespołach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Szczecinie).

Przewodnik po zasobie Archiwum Poznańskiego został opracowany zbiorowo przez pracowników dawnych i obecnych tego Archiwum; podano informacje o wszystkich zespołach i zbiorach archiwalnych, bez względu na stan ich udostępnienia (tj. bez względu na to, czy zostały uporządkowane i mają pomoce ewidencyjne, czy też są jeszcze nie opracowane, a tym samym niedostępne dla badaczy). Jako podstawę informacji przyjęto stan zasobu na 31 XII 1967. Mimo pracy i pióra 20 autorów tekstów informacyjnych *Przewodnik* został zredagowany jednolicie i konsekwentnie. Zapisy o zespołach i zbiorach zostały opracowane według następującej zasady: każdy zapis zawiera dane: 1 — o twórcy zespołu i zakresie jego zadań i kompetencji, 2 — o zespole, czyli o układzie materiałów z podaniem

nazw komórek organizacyjnych twórcy zespołu, albo z podaniem serii akt utworzonych w archiwum przez porządkujących zespół lub zbiorów. W danych o zespole znajdują się również takie elementy, jak daty skrajne zachowanych materiałów archiwalnych i objętość zespołu (zbioru) w jednostkach archiwalnych albo w metrach bieżących, 3 — dane o zawartości treściowej zespołu i o istniejących pomocach archiwalnych. Nie trzeba dodawać, że w tej części informacji badacz znajduje, a w każdym razie powinien znaleźć najistotniejsze dane.

Wstęp do *Przewodnika* zawiera zwięzłe dzieje Archiwum Poznańskiego, liczącego już 103 lata, ogólną charakterystykę zasobu tegoż Archiwum i wskazówki co do zasad korzystania z materiałów archiwalnych. Część ta w sposób dostateczny wprowadza przyszłego użytkownika akt w takie wiadomości o losach i zawartości Archiwum, które pozwolą mu korzystać z dalszych informacji o zasobie archiwum macierzystego w Poznaniu i o zasobach jego archiwów terenowych. Informacje te ujęto w dwóch częściach. Część A omawia zespoły i zbiory Archiwum w Poznaniu, część B — zasób Archiwów Powiatowych w Gnieźnie, Koninie, Lesznie, Pile, Poznaniu oraz Oddziału Terenowego w Kaliszu.

Przewodnik przynosi informacje o 1173 zespołach, zbiorach lub grupach zespołów, przy czym w Archiwum w Poznaniu znajduje się ich 660 (tj. około 65% całości zasobu miasta i województwa).

Co się tyczy Archiwum Państwowego w Poznaniu (część A), na pierwszy plan wysunięto archiwum miasta Poznania, następnie archiwa innych miast i cechów wielkopolskich (w Archiwum tym przechowuje się historyczny zasób miast wielkopolskich, a w archiwach terenowych — przede wszystkim akta z XIX i XX w.). Rozdział III poświęcono archiwom ksiąg ziemskich i grodzkich, dalsze rozdziały części A przeznaczono na omówienie archiwów administracji ogólnej, administracji specjalnej, instytucji wymiaru sprawiedliwości, przedsiębiorstw i instytucji gospodarczych, innych instytucji i organizacji oraz na scharakteryzowaniu archiwów majątków ziemskich, osób i rodzin (nb. nazwa o wiele szczęśliwsza niż stosowana w archiwach: archiwa podworskie). W części A znalazła się też informacja o zbiorach specjalnych Archiwum Państwowego, jak mapy, plany, kolekcje, filмотeka Archiwum.

W obrębie każdej z przytoczonych grup rzeczowych informacja biegnie w następstwie i układzie chronologicznym.

Archiwa terenowe (część B) przekazały informację o swoich zasobach również z zachowaniem następstwa chronologicznego materiałów archiwalnych i według następującego układu rzeczowego: akta administracji ogólnej, administracji specjalnej, instytucji wymiaru sprawiedliwości, instytucji gospodarczych i przedsiębiorstw oraz organizacji społecznych.

Całość tomu zamykają niezmiernie przydatne dla użytkownika: bibliografia, indeksy osób, miejscowości i instytucji oraz streszczenia w czterech językach obcych. Tłumaczenia te, niestety, pozostawiają wiele do życzenia, zwłaszcza tekst rosyjski i francuski.

Trzeba przyznać, że jakiegokolwiek usterki w tym *Przewodniku* dostrzegłby użytkownik i już dostrzegli archiwiści, spełnia on wobec historyków wszelkich specjalności, badaczy regionu Wielkopolski oraz specjalistów innych dyscyplin, którzy w Archiwum będą szukać potrzebnych im źródeł, rolę rzetelnego informatora i jest pierwszym przewodnikiem prezentującym całość materiałów użytecznych w badaniach nad dziejami Wielkopolski i Poznania, przechowywanych w Archiwum Państwowym. Archiwum spełniło też zapowiedź wyrażoną w przedmowie do *Przewodnika* i przygotowało ostatnio jego drugi tom, który objął i zgro-

madził dane o pozostałych archiwaliach do dziejów Poznania i Wielkopolski przechowywanych w innych archiwach i instytucjach krajowych. Otrzymaliśmy więc pełną informację, godną naśladowania.

Na zakończenie parę uwag dotyczących zasobu staropolskiego. Pomimo szeroko rozbudowanych indeksów osób, miejscowości i instytucji znalezienie danych c dokumentach i księgach tego okresu jest dosyć utrudnione. O jednym z cenniejszych zbiorów Archiwum w Poznaniu, tj. o dokumentach od XII do XV w. wiadomości i informacje zostały rozproszone pomiędzy częściami I i II (miasto Poznań i inne miasta wielkopolskie) oraz w części VIII (akta innych instytucji). W dodatku nazwa części VIII jest nie wiadomo z jakich przyczyn zamaskowana. Wydaje się, że nic nie stało na przeszkodzie, by jej tytuł brzmiał: dokumenty i akta instytucji wyznaniowych i społecznych. Niedostateczna jest informacja o zbiorze nr 552 (dokumenty oraz akta klasztorne i kościelne 1153—1879), w której pominięto dane o charakterze zbioru, o roli i znaczeniu niektórych klasztorów oraz ich skryptoriów, np. Koronowa, Łądu, Lubiąża, Obry, Ołoboku, Przemętu lub Poznania. Ponadto pamiętać należy, że dokumenty kościołów i klasztorów, poza tym że stanowią głównie archiwa odbiorców, ze względu na osoby darczyńców są też materiałem do badań nad ich kancelariami (np. książąt wielkopolskich w XIII w. i kancelarią królewską XIV—XV w.). Zręczniejszy byłby podział dokumentów w zbiorze nr 552 na dokumenty i księgi kościelne (kapituł, kolegiat) i na dokumenty, księgi i akta klasztorne. Do niekonsekwencji w układzie *Przewodnika* należy zaliczyć, naszym zdaniem, rozbitcie zespołów instytucji sądowych (cz. III — archiwa grodzkie i ziemskie i cz. VI — akta instytucji wymiaru sprawiedliwości), tym bardziej że w *Przewodniku* nie zawsze zachowano wyraźną cezurę chronologiczną pomiędzy okresem staropolskim a okresem zaboru pruskiego. Nie przekonuje również umieszczenie archiwów ziemskich i grodzkich przed zespołami administracji ogólnej i specjalnej z tego tytułu, że w księgach grodu i ziemi miesza się materia spraw administracji i sądownictwa władz lokalnych, gdyż praktycznie biorąc np. w księgach ziemskich zachowały się przede wszystkim sprawy sądowe. Uwagi te nie umniejszają znaczenia *Przewodnika*.

Nie mniej cenną pozycją dla historyków, a szczególnie dla tych z nich, którzy pracują nad dziejami miast są dwa *Przewodniki po zespołach archiwów miejskich w Gdańsku i w Elblągu*. Oba wydane przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych w 1970 r. i opracowane przez zespół pracowników Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Gdańsku są nieocenioną pomocą przy poszukiwaniu materiałów do dziejów Pomorza, historii morskiej, do dziejów związków Polski z Hanzą i do innych zagadnień.

Oba przewodniki po zespołach archiwów Gdańska (1253—1945) i Elbląga (1242—1945) opracowano według podobnej zasady i metody, przeprowadzonej konsekwentnie dzięki powierzeniu redakcji tych obu informatorów doświadczonej archiwistce, dr Marii Sławoszewskiej. *Przewodniki* zawierają więc na wstępie dzieje miasta, dane o organizacji i ustroju władz miejskich oraz informacje ogólne c spuściznie aktowej władz miejskich i związanych z miastem instytucji gospodarczych, społecznych, kulturalnych i wyznaniowych. Właściwą treść *Przewodników* stanowią szczegółowe informacje o dokumentach, księgach i aktach miasta oraz o kolekcjach, które stanowią nierozzerwalne części z całym zasobem miejskim.

W *Przewodniku po zespołach Archiwum miasta Gdańska* w części I omówiono więc księgi i akta Szerokiej Rady, Rady Głównego Miasta, Ławy Głównego Miasta, akta urzędów działających przy Radzie i Ławie, akta Starego i Młodego Miasta Gdańska, wreszcie akta z okresu I Wolnego Miasta Gdańska (1807—14) i okresu zaboru pruskiego. W części II *Przewodnika* znalazły się informacje o in-

stytucjach działających na terenie miasta, a to: o szkołach, szpitalach, instytucjach dobroczynności, o cechach, kościołach i klasztorach. Część III poświęcono zbiorom i kolekcjom, a mianowicie cennemu zbiorowi pn. Bibliotheca Archivi, ponadto militariom, kartografii i kolekcji określonej jako Komturstwo Gdańskie.

W *Przewodniku po zespołach Archiwum miasta Elbląga* w części I omówiono akta miasta od XII w. do 1772 r. (Rada Miasta i jej urzędy jak: burgrabia królewski, burmistrz miasta, kamleria, urzędy ceł, urząd młynny, cegielni, palowy, kwartałowy — zarządy: ceł, głębi, kościołów, szpitali i gruntów). Od 1772 r. funkcje Rady przejął Magistrat m. Elbląga. Akta Magistratu doczekały się szerokiej informacji. Część II opisuje akta instytucji i stowarzyszeń (szkoły, kościoły, cechy i bractwa, instytucje kulturalne). W części III znalazły się informacje o grupie zespołów gmin wiejskich pow. elbląskiego z lat 1920—39 i wreszcie ostatnią IV część poświęcono zbiorom i kolekcjom archiwum elbląskiego (dokumenty, rękopisy, kartografia).

Każdy przewodnik zamyka użyteczna dla użytkownika archiwum bibliografia dotycząca miasta i jego spuścizny archiwalnej oraz indeks osób i miejscowości.

Zespoły, grupy zespołów i zbiory noszą kolejny numer ewidencyjny (Gdańsk liczy ich 65, Elbląg — 57); każda notka informacyjna zawiera: 1 — tytuł zespołu (zbioru, grupy zespołów), w języku polskim, nazwę niemiecką aktotwórcy podano na drugim miejscu, w nawiasie; 2 — sygnaturę repozytury (ma to miejsce w Archiwum m. Gdańska); 3 — daty skrajne zespołu akt; 4 — objętość materiałów w jednostkach archiwalnych i metrach bieżących. Po informacji o dziejach urzędu i jego organizacji następuje opis zawartości treściowej akt i ksiąg, często w kolejności obrazującej strukturę organizacyjną urzędu lub instytucji. W opisie zawartości akt autorki podały również rodzaj przekazu i datę jego powstania. W przypadku gdy zespół został zmikrofilmowany (jak np. najcenniejsze archiwalia miasta Gdańska) podano sygnaturę taśmy filmowej. Informację o każdym zespole (zbiorze) zamyka wykaz literatury przedmiotu. Informacje o zawartości archiwum są dostateczne w obu przewodnikach, bardziej rozbudowane i szczegółowe w przewodniku gdańskim.

Zarzut, z którym autorki *Przewodników* mogą się spotkać, dotyczyć będzie daty skrajnej ad quem w obu przypadkach, tj. roku 1945. Historyk dziejów najnowszych, który weźmie do ręki oba *Przewodniki* może i powinien liczyć, że znajdzie w nim materiały z okresu 1918—39 i z lat wojny 1939—45. Tymczasem w zasobie Archiwum m. Gdańska 80% materiałów to akta, dokumenty i księgi od XIV do XIX w. Z XX w. pochodzi nieco akt Magistratu m. Gdańska (do 1918 r.), cechów gdańskich (w zasadzie do 1925 r., tylko jedna księga cechu przewoźników pochodzi z lat 1771—1944), kościołów ewangelickich (od 1939 r.; tylko przy kościele św. Ducha zachowały się księgi metrykalne i rachunkowe do 1945 r.). Mapy, plany dotyczące miasta kończą się na 1934 r. Praktycznie więc źródła do dziejów miasta Gdańska w XX w. są znikome. Co się tyczy miasta Elbląga, z lat 1900—39 pochodzą jedynie akta Magistratu miasta (te doprowadzone nawet do 1945 r.), akta szkół i kościołów oraz cechów, związków i gmin wiejskich.

Uwagi niniejsze zamknąć wypadnie akcentem optymistycznym. Pojawiające się z roku na rok wydawnictwa archiwalne przynoszą w przeważającym stopniu publikacje z zakresu ewidencji i informacji o zasobie i źródłach. Ma to dwojakie korzyści, badacze szybciej docierają do potrzebnych im materiałów, archiwa zaś tą metodą skutecznie zabezpieczają powierzone im dobra kultury i nauki przed zbędnym przerzucaniem i wertowaniem przez korzystających unikalnych archiwaliów (a tym samym przed ich stopniowym niszczeniem).